

**ТҮРК ЭЛДЕРИНИН САЛТТУУ СПОРТ ОЮНДАРЫНЫН БАЛДАРДЫН
КЕЧЭЭ, БҮГҮН ЖАНА ЭРТЕҢКИ ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА АКЫЛ-ЭС ЖАКТАН
ТАРБИЯЛООДОГУ ОРДУ
(КУТАДГУ БИЛИГДИН МИСАЛЫНДА)**

Кадырова Халимахан Нурмухаммад Кызы – педагогика илимдеринин кандидаты,
доцент. Кары Ниязы атындагы Улуттук билим берүү педагогикасы институту докторанты.

Электрондук почта: khalimakadyrova2804@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0975-8307>

☎ Телефон: +998979987648 (WhatsApp)

Макалада түрк элдеринин салттуу спорт оюндарындын кечээси, бүгүнкү күнү жана эртеңкиси — баланын дене жана рухий тарбиясындагы орду тууралуу маалыматтар ачылып берилет. “Кутадгу билиг” чыгармасындагы башкы каармандардын жаа жана жаадан ок атуу менен байланышкан сюжеттери, жаа жана ок түшүнүктөрүнүн чыгармасындагы символдук мааниси талданып, ушул маалыматтар аркылуу балдарды дене жана руханий жактан соо, барктуу инсандар катары тарбиялоодо өзгөчө ролу белгиленет.

Ачкыч сөздөр: *Кутадгу билиг, түрк элдери, спорт оюндары, жаа, найза, жебе, жаадан ок атуу.*

**РОЛЬ ТРАДИЦИОННЫХ СПОРТИВНЫХ ИГР ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В
ФИЗИЧЕСКОМ И УМСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ В ПРОШЛОМ,
НАСТОЯЩЕМ И БУДУЩЕМ (НА ПРИМЕРЕ «КУТАДГУ БИЛИГ»)**

Кадырова Халимахан Нурмухаммад кызы – кандидат педагогических наук, доцент.

Докторант Национального института педагогики образования имени Кары Ниязы.

Электронная почта: khalimakadyrova2804@gmail.com

В статье раскрывается роль традиционных спортивных игр тюркских народов в физическом и духовном воспитании подрастающего поколения в прошлом, настоящем и будущем. Рассматриваются сюжеты произведения “Кутадгу билиг”, связанные с луком и стрельбой из лука, символическое значение лука и стрел в аллегорическом смысле, а также их особая воспитательная функция в формировании физически и духовно здоровой, гармонично развитой личности.

Ключевые слова: *«Кутадгу билиг», тюркские народы, спортивные игры, лук, копье, стрела, стрельба из лука.*

**THE ROLE OF TRADITIONAL SPORTS GAMES OF THE TURKIC PEOPLES
IN THE PHYSICAL AND INTELLECTUAL EDUCATION OF CHILDREN
IN THE PAST, PRESENT, AND FUTURE (Based on the example of *Kutadgu Bilig*)**

Kadyrova Khalimakhan Nurmukhammad kyzy – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate

Professor. Doctoral student at the Kara Nyazy National Institute of Educational Pedagogy.

Email: khalimakadyrova2804@gmail.com

The article reveals the role of traditional sports games of the Turkic peoples in the physical and spiritual education of the younger generation in the past, present, and future. The plots of the work “Kutadgu Bilig” related to the bow and archery are examined, as well as the symbolic meaning of the bow and arrows in an allegorical sense. The article also highlights their special educational function in shaping a physically and spiritually healthy, harmoniously developed personality.

Keywords: *“Kutadgu Bilig”, Turkic peoples, sports games, bow, spear, arrow, archery.*

Түрк дүйнөсүнүн өткөнү, бүгүнү жана, шектүүсүз, эртеси да — Жусуп Хасс Хажибтин «Кутадгу билиг (Кут алчу билим, же Куттуу билим)» чыгармасы маданий жагынан өтө бай жана руханий баалуу мурастардан болуп саналат. Жусуп Хасс Хажиб (өзү «Жусуп» ысым

менен белгилүү) (так шамасы менен 1020/21, Баласагын —?) — түрк тилдүү акын, ойчул, мамлекеттик ишмер. «Кутадгу билиг (Кут алчу билим, же Куттуу билим)» поэмасынын автору. Анын жашоосу жана иликтөөсү боюнча жалгыз булак — ушунан (же ошол чыгармадан) алынган маалыматтар. Бул чыгармалыкка карата автор чыгармасында өз учурундагы бардык негизги илим-познанияларды терең өздөштүргөн, араб жана парс тилдерин кемчиликсиз билген деп баяндалган. Түрк тилинин аброюн көтөрүү, анын маданий-адабий турмушта татыктуу орун алышы үчүн күрөшкөн[3].

«Кутадгу билиг (Кут алчу билим, же Куттуу билим)» — Жусуп Хасс Хажибтин чыгармасы, түрк адабиятындагы сонун үлгү, 1069—70-жылдары жазылган деселет. Автор чыгармасынын мукаддимасында белгилегендей, бул китеп чыгарылган маалда эле кеңири жайылган, атак-даңктуу болгон. Кытайдын түндүк аймактарында (Чин тилинде) «*Adab ul-muluk*» («Көчмөндөр мыйзамы / Рухий бийликтер этикети»), Жужун (оң Кытай) тарапта «*Oyin ul-mamalal*» («Бийлик эрежелери»), чыгыш Кытайда «*Ziynat ul-umaro*» («Бийликтердин кооздугу»), парс тилинде «*Türk Shahname*» (Түрктөрдүн Шахнамеси), кээ бир жерлерде «*Pandname-yi muluk*» («Бийликтерге насаат китеби») деп аталган, түрк жерлеринде болсо «Кутадгу билиг (Кут алчу билим, же Куттуу билим)» деп аталды.

«Кутадгу билиг (Кут алчу билим, же Куттуу билим)» чыгармасында төрт негизги маселе коюлган, жана бул маселелер төрт образ аркылуу ачылган:

1. Адилет — падыша Кунтуғдун образында,
2. Мамлекет (бийлик) — وزير Ойтулду образында,
3. Акыл (ынтымак, маданият) — министрдин уулу Угдилмиш образында,
4. Канат (таак, канаатчылык) — анын тууганы Өзгүрмиш образында сүрөттөлөт.

Ушул жол менен коюлган маселелер окуялардын өнүгүшү, каармандардын өз ара сүйлөшүүлөрү, талаш-талкуулары, суроо-жооптору, насаат-кеңештери аркылуу чечилет.

Чыгарманын авторунун акыркы редакциясынан өткөн жана Тавгач Бугра ханга арналган нускасы — прозалык (38 мисра) жана поэзиялык (77 бейт) мукаддима, кириш бөлүмдөрү (390 бейт), негизги бөлүгү (68 бөлүм, 5896 бейт), котулоо (2 касида жана маснави стилдеги бөлүгү)дан турат. Жалпысы 6520 бейт.

«Кутадгу билиг (Кут алчу билим, же Куттуу билим)» тин үч кол жазма нускасы илимде белгилүү: алардын бири уйгур жазуусу менен көчүрүлгөн (1439, Хирот), Венанын Сарой китепканасында сакталат; араб жазуусу менен көчүрүлгөн эки нускасынын бири Кахирада (1896-жылы табылган), экинчиси (1913-ж. Намангандан табылган жана 1925-ж. Фитрат тарабынан илимий жүгүртүүгө киргизилген) Ташкентте, Өзбекстан илимдер академиясынын Шаркошулук институтунда сакталат. Чыгарманын биринчи басылышы Г.Вамбери тарабынан жасалган (1870). Андан соң чыгарма В. Радлов (1890; 1910), С. Е. Малов (1929; 1951), Р. Р. Арат (1942; 1943; 1947; 1959), К. Каримов (1971), Б. Түхлиев (1989), уйгур илимпоздору (1984) тарабынан басылып чыккан. Чыгарма англис, немис, француз, орус, чех, түрк, уйгур, кытай жана башка тилдерге которулган. Алдына Ж. Амаде, А. Фитрат, Р. Арат, Е. Э. Бертельс, Х. Вамбери, В. Радлов, С. Малов, А. Н. Кононов, С. Н. Иванов, Д. Насилов, А. Валитова, Ғ. Абдурахманов, Қ. Каримов, Б. Тухлиев, Содиков жана башка чет эл жана өзбек илимпоздору изилдешкен[4].

Жусуп Хасс Хажиб өзүнүн «Кутадгу билиг (Кут алчу билим, же Куттуу билим)» чыгармасында түрк элдердин салттуу спорт оюндарынын бири — камандан ок атуу — боюнча бир катар баалуу маалыматтарды сактатып кеткен. Камандан ок атууну билүү ар бир жигитке даңк, андан тышкары бийликтин өзүнүн жеке өнөрүнүн бири катары таанылган.

Чыгармадан камандан ок атуу эпизоддору — метафоралык мааниде да колдонулуп, ошондой эле спорт катары өзгөчөлөнүп берилген. Төмөндө камандан ок атуу менен байланышкан үзүндүлөр берилет:

11-бөлүм “ Китептин аталышы, рецензия жана анын жашы”

"Денем жебедей болду, жүрөгүм жаа болду. Жүрөгүмдү жебедей кылышым керек, денем жаа болду"[1;58-59]— бул сапта автор метафоралык мааниде денесин окка, жүрөгүн камонго окшотуп, калбын ок кылып, денесин камон кылуу керектигин айтат.

28-бөлүмдө Бекликке ылайык бир бек кандай болушу керектиги жөнүндө түшүндүрүлөт. Бул бөлүмдө Хакан менен Өгдилмиш ортосундагы айтышууда мындай саптар келтирилет:

«... Кылыч, балта, жебе, жаа, чыныгы күч, жүрөк, эр жигит байлыгынан коркпосун»[1;182] Бул жерде жигитке керектүү саптар катары курал-жарак, күч, жүрөк, эр жүрөк болуу сыяктуу саптар айтылып өтүлгөн. Ошондой эле жигиттин мол-мүлүк үчүн коркпошу да баса белгиленген. Бул саптар баланын физикалык-рухий тарбиясында өзгөчө мотивация ролун аткараары айтылышы мүмкүн.

30-бөлүмдө Өгдилмиш Хоконго командирлер кандай болушу керектигин түшүндүрөт:

«Аскериндин бир бөлүгүн буктурмага, жаачыларды жөө калтыр, сен алдында кетесиң»[1;204] Бул саптарда Өгдилмиш согуш, уруш маданияты, чеберчилик жана тактика боюнча өз оюн баяндайт, командирдин ролун жана камончулардын милдетин негизги образ катары сүрөттөйт.

Бул жерден урушта камончулардын зарылдыгы өтө чоң экени, душмандын башынан чыгаруу жолунда алардын орду өтө маанилүү экенин көрүүгө болот.

38-бөлүм “Өгдилмиш Хоконго кызматчылардын Бектер үстүндөгү укуктарын түшүндүргөнү жөнүндө”

Өгдилмиш Хоконго мындай дейт:

Ысык-суукта, ач-токчулукта, жөө-жайда кылыч, балта, жебе (жарат) муну бил, Хакан» Өзгүрмишке Бектерге кызмат кылуунун тартибине токтолуп айта келатат:

Кызматчы акылдуу, сергек болсо,

Кулун акылдуу, тартиптүү болсо.

Ал ырыскы берүүчү болот, дароо батасын берет,

Бутага тийсе жаачы болуп калат[1;246].

Бул саптардан кызматчылардын (же командирлердин) камандан колдонуусу боюнча тактик ойлор айтылып жатканын көрүүгө болот. Андан улантып Өгдилмиш мындай дейт:

Байлыгын колу менен бөлүшсүн,

кылыч кармап, жаа кармагыла

Эгер ага министрлик берилсе...

Жаман адаттарды орнотпогула,

жумшак жана сылык бол[1;323-324-330]

60-бөлүм “Кол өнөрчүлөр менен болгон мамилени талкуулады”

Бул бөлүмдө усталар менен мамиле жөнүндө сөз болгон:

— Булар сизге керек адамдар.

Эй, эр жүрөк, аларды жакын карма, алар пайдалуу болот.

Темир уста, өтүкчү, булгаарычы.

Жылмалоочу, сүрөтчү, жаачы, жаачы.

Дүйнөнүн жасалгалары алардан чыгат.

Алардан кереметтүү жөндөмдөр алынат»[1;333].

Бул насааттан балдарыбызга кесип үйрөнүү ар бир жигит-кыз үчүн керектүү инсандык сапат экени түшүндүрүлөт.

76-бөлүм Өзгүрмиш ооруп, Өгдүлмишке чакырган дешет.

Чабарманын Өгдүлмишка жообу.

Кайра ордуна туруп, бир аз отурду.

Сары таң ата баштады, жаасын оңдоду.

Булбул гүлзарда кызыктай сайраган.

Муну уккан ашыктардын жүрөгү сыздап кетти[1;459-461].

Бул ырда чабарман Өзгүрмиш ооруп жатканына карабай жаасын көтөрүп, түздөп кеткенин айтат. Бул сюжеттен көрүнүп тургандай, кандай гана кыйын кырдаалда болбосун, ооруп жатканына карабай, жаа алганы Өзгүрмиштин жааны канчалык жакшы көргөнүн көрсөтүп турат. Жаанын мисалын жигиттин канаты деп түшүнсөк болот.

1-бөлүм (Жаштарга карата мээрим-шапаат жана карылык тууралуу сөз)

«Менин денем букдай эле, жебедей сымал эле,
Жаадай кыйшайдым, ийилдим, бүктөлдүм.
Өмүрүмдү бекер өткөрдүм, Өзүмдү жоототтум,
Өкүнүч менен көзүмдөн кан жаш төктүм»[1;506]

Бул саптардан балдардын физикалык-рухий тарбиясында үлгү катары колдоо алуу мүмкүн. Яъни, дененин жылдар менен күч-аракеттин азаюшу, форманын өзгөрүшү, жаш курагында адамдын асыл иштерди жасай билүүсү түшүндүрүлөт. Бул саптарда жаш кезде денеси ок сыяктуу, карыганда камон сыяктуу болгонун айтылат — бул жерде ок жана камон метафоралык мааниде колдонулган.

Шу менен бирге, метафоралык колдонулса да, бул саптар аркылуу балдарыбызды физикалык-рухий тарбиялоодо түрк элдердин салттуу спорт оюндары өзгөчө функцияны аткарышы, бүгүн да маанисин жоготпогону, эртеңки күндө да натыйжалуу колдонулушу зарылдыгы ата-энелерге, педагогдорго жана өскөн муунга түшүндүрүлүшү зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Yusuf Has Hacıb. Basım Yeri Ve Tarihi Ankara-Aralık 2019.
2. происхождение поэмы “куттуу билим”: от баласагына до кашгара <https://doi.org/10.5281/zenodo.15648225> Асанов Ж.К., Талантова Н.Т. The importance of Yusuf Khas Hajib’s philosophical legacy in forming the foundations of the third Renaissance // ALFRAGANUS UNIVERSITY. (E)ISSN: 2181-1784 5(22), May, 2025 www.oriens.uz.
3. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/>
4. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qutadgu-bilig-uz/>
5. https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D1%83%D1%81%D1%83%D0%BF_%D0%91%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%B3%D1%8B%D0%BD
6. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://new.bizdin.kg/media/books/Kuttuu-bilim_okoQ9K9.pdf